

مکتب حکمی تهران و عرفان اسلامی

محمود شیخ

www.ketab.ir

مکتب حکمی تهران و عرفان اسلامی

محرر: شیخ

ناشر: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

چاپ اول: ۱۳۸۱

شمارگان: ۱۰۰

قیمت: ۲۹۰۰۰ تومان

طراح جلد: سید ایمان نوری نهبی

چاپ و صحافی: هنگام

سرشناسه: شیخ، محمود، ۱۳۵۱.

عنوان و نام پدیدآور: مکتب حکمی تهران و عرفان اسلامی / محمد شیخ

مشخصات نشر: تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۱.

مشخصات ظاهری: ۳۶۴ ص.

شابک: ۵ - ۳۸۱ - ۱۰۸ - ۶۰۰ - ۹۷۸

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا.

یادداشت: کتابنامه. یادداشت: نمایه.

موضوع: مکتب حکمی تهران.

موضوع: عرفان.

Mysticism موضوع:

شناسه افزوده: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۶ م ۹۷/ش ۲۸۶ BP

رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۸۳

شماره کتابشناسی ملی: ۴۶۷۰۶۷۵

تقاطع بزرگراه شهید مدرس و خیابان شهید بهشتی، پلاک ۵۶

تلفن: ۸۸۵۰۲۳۴۱ - ۸۸۵۰۵۴۰۲

www.poiict.ir

همه حقوق محفوظ است

فهرست

۹	پسگفتار.....
۱۳	مقدمه.....
۱۳	۱. اهمیت و ضرورت موضوع و تبیین آن.....
۱۵	۲. پیشینه تحقیق.....
۱۶	۳. هدف تحقیق و کاربند آن.....
۱۷	۴. روش تحقیق.....
۱۷	۵. سؤالات پژوهش.....
۱۸	۶. فرضیه یا فرضیه‌های تحقیق.....
۱۹	۷. نوآوری‌های تحقیق.....
۱۹	۸. ساختار تحقیق.....
۲۱	درآمد.....
۲۱	۱. حوزه تهران.....
۳۶	۲. پیوند حکمت و عرفان در فرهنگ اسلامی.....
۵۳	فصل اول: حوزه تهران و معنویت.....
۷۱	۱. اخلاقیون نجف در حوزه تهران.....
۸۹	۲. حکمای معنوی حوزه تهران.....
۱۰۰	۳. سایر شخصیت‌های معنوی حوزه تهران.....
۱۲۱	فصل دوم: ابعاد عرفانی مکتب حکمی تهران.....
۱۲۳	۱. زمینه‌های تاریخی شکل‌گیری مکتب تهران.....

۲. تاریخچه مکتب تهران با تأکید بر ابعاد عرفانی ۱۳۵
۳. مکتب تهران و میراث روایی شیعه ۱۵۶
۴. مکتب تهران و شعر عرفانی فارسی ۱۵۹
- ۴-۱. توجه به قالب غزل ۱۶۲
- ۴-۲. توجه به مفاهیم عرفانی ۱۶۳
- ۴-۳. نکوهش عقل ۱۶۴
- ۴-۴. توجه به مضامین رندانه و قلندرانه ۱۶۶
- ۴-۵. یکدست نبودن اشعار در قوت ادبی ۱۶۹
- ۴-۶. توجه به اولیای شیعه و مدح آنان ۱۷۰
- ۴-۷. توجه به شاعران بزرگ ادب فارسی ۱۷۱
۵. مکتب تهران و تصوف ۱۷۴
- ۵-۱. تصوف و متاب علمی شرعی ۱۷۵
- ۵-۲. تصوف به مثابه جریانی تاریخی، اجتماعی و فرهنگی ۱۷۸
۶. رویکردهای سیاسی مکتب تهران ۱۹۷
- فصل سوم: آرای حکمای تهران در عرفان اسلامی ۲۱۵**
۱. آرای حکمای تهران در عرفان ۲۱۹
- ۱-۱. اشتراک‌های آرای حکمای تهران در عرفان نظری ۲۲۰
- ۱-۱-۱. قرائت شیعی از عرفان نظری ۲۲۰
- ۱-۱-۲. کوشش برای مستدل کردن کلمات ابن عربی و شارحان او ۲۲۱
- ۱-۱-۳. توجه به حکمت متعالیه ۲۲۲
- ۱-۱-۴. تطبیق میان اصطلاحات عرفا و حکما ۲۲۲
- ۱-۱-۵. توجه به مباحث وجودشناختی ۲۲۲
- ۱-۲. اختلافی‌مبنایی در وجودشناسی ۲۲۳
- ۱-۳. تقریرات از نظریه ولایت و خاتمیت آن ۲۳۶
۲. آرای حکمای تهران در عرفان عملی ۲۵۱
- ۲-۱. ویژگی‌های آرای سلوکی حکمای تهران ۲۵۳
- ۲-۱-۱. توجه به شریعت ۲۵۳
- ۲-۱-۲. توجه به اخلاق فلسفی و تهذیب اخلاقی به عنوان مرحله‌ای در سیر

الی الله..... ۲۵۴

۳-۱-۲. لسان عقلی و نظری در توضیح مسائل علمی و سلوکی..... ۲۵۵

۲-۲. نظریه فطرت..... ۲۶۰

یافته‌های پژوهش..... ۲۸۹

کتابنامه..... ۳۱۵

فهرست آیات..... ۳۲۵

فهرست روایات..... ۳۲۹

فهرست اشعار..... ۳۳۱

نمایه..... ۳۳۷

پیشگفتار

در پرتو پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی ایران، بار دیگر دین و معرفت دینی به‌ویژه تعالیم متعالی اسلامی، به عنوان فکر و فرهنگ مترقی و نجات‌بخش انسان در رسته حیات انسان معاصر ظاهر شد. تجدید حیات تعالیم و حیاتی و ارزش‌های اسلامی از سویی سبب بیداری و خودباوری ملت‌های مسلمان و احیای روح و تنبیزی در آنان شد و از دیگر سبب‌هاست نمایان‌تر شدن سست‌پایگی مسک‌ها، مک‌ب‌های بشری و نظام‌های مبتنی بر آنها شد.

بایستگی تحقیقات دقیق و منسجم، نظریات پروری و نوآوری دربارۀ زیرساخت‌های اندیشه دینی و نظامات اجتماعی مبتنی بر آن و ضرورت پرداخت علمی و روزآمد به حوادث واقعه فکری، اخلاقی و شرایط کنونی و درخور این رستخیز عظیم و نیز لزوم آسیب‌شناسی دربارۀ فرهنگ ملی و باورداشت‌های رایج دینی به منظور عرضه صحیح و دفاع حول از اندیشه دینی و زدودن پیرایه‌های موهوم و موهون از ساحت قدسی دین و تمیز و عرضه صحیح و دفاع معقول از اندیشه دینی و صیانت از هویت فرهنگی و سلامت فکری افشار تحصیل‌کرده و نسل جوان کشور، تأسیس نهاد علمی-پژوهشی و آموزشی، دانشگاهی و حوزوی محض و کارآمدی را فرض می‌نمود.

بر این اساس «پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی» به عنوان یک نهاد

علمی-فکری حسب الامر و بر اساس نظر رهبر فرهیخته انقلاب اسلامی آیت الله العظمی خامنه‌ای (مدظله العالی) و با تلاش فراوان آیت الله علی اکبر رشاد در سال ۱۳۷۳ تأسیس شد.

این پژوهشگاه دارای شخصیتی حقوقی، مستقل و در حکم نهاد عمومی و غیردولتی و غیرانتفاعی است که در قالب چهار پژوهشکده حکمت و دین‌پژوهی، نظام‌های اسلامی، فرهنگ و مطالعات اجتماعی و دانشنامه‌نگاری دینی و همچنین مرکز پژوهش‌های جوان فعالیت می‌کند.

پژوهشکده حکمت و دین‌پژوهی که مشتمل بر شش گروه علمی با عناوین «عرفت شناسی»، «مطالعات قرآن و حدیث»، «فلسفه»، «کلام»، «عرفان» و «حکمت‌فهم دین» است، برای تحقق هدف‌های زیر فعالیت می‌کند:

۱. بازپژوهی و بازبینی حکمت و کلام و معارف اسلامی؛
۲. تبیین و ساماندهی مناسب مباحث زیرساختی اندیشه دینی؛
۳. ایجاد بستر مناسب برای تحقق و پویایی و بالندگی اندیشه دینی؛
۴. پاسخ به شبهه‌های الاهی و دین‌مرد و عقاید و کلام اسلامی؛
۵. نقد مکتب‌ها و دیدگاه‌های حارض در حوزه زیرساخت‌های اندیشه دینی.

در راستای تحقق هدف‌های فوق، هر یک از گروه‌ها، پس از تهیه عنوان‌های مطالعاتی اساسی و اولویت‌گذاری و تهیه برسطح و تصویب آن در شورای علمی گروه، آن را به اعضای هیئت علمی خود یا همکاران عرصه دین‌پژوهی واگذار نموده و با نظارت بر روند اجرای تحقیق و تأیید نهایی، برای دسترسی عموم دانش‌پژوهان حوزه دین‌پژوهی، آن را به چاپ و نشر می‌رسانند.

مکتب حکمی تهران به مجموعه‌ای از استادان حکمت اسلامی، به‌ویژه حکمت متعالیه و عرفان نظری اطلاق می‌شود که از دوران قاجار تا کنون در حوزه‌های علمیه تهران به درس و بحث در این امور می‌پرداخته‌اند. این پژوهش به ابعاد عرفانی و ویژگی‌های آرای حکمای تهران در عرفان نظری و

عملی می‌پردازد. مؤلف برای رسیدن به شناختی تاریخی و جامع از ابعاد عرفانی مکتب تهران، کوشیده است حوزه تهران، به عنوان بستر شکل‌گیری مکتب حکمی تهران، را معرفی کند و ابعاد معنوی و علمی را تبیین نماید؛ همچنین زمینه‌های معرفتی و تاریخی شکل‌گیری مکتب تهران و تاریخچه آن و ابعاد عرفانی و ویژگی‌های آرای بزرگان آن مکتب در عرفان نظری و عملی را بررسی کند.

محقق این اثر جناب آقای دکتر محمود شیخ، استادیار سابق گروه عرفان پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی است. ایشان دارای دکترای عرفان اسلامی و اندیشه امام خمینی (ره) بوده و در راستای عرفان اسلامی افزون بر مقالات علمی، کتب و مکتب‌های اخلاقیون نجف از ایشان چاپ شده است. توفیقات محقق را از خدای سبحان خواستاریم.

در پایان از تمامی اعضای محترم شورای علمی گروه عرفان و ارزیابان جناب حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر علی فضلی و جناب حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر مسعود اسماعیلی و سایرین مؤلف گرامی که با سعه صدر در تولید و بالندگی اثر تلاش کردند و سازندگان اشعار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی که مسئولیت آماده‌سازی، انتشار و توزیع آن را بر عهده دارد، قدردانی نموده و توفیقاتشان را از خدای سبحان خواستاریم و از استادان و صاحب نظران درخواست می‌شود با ارسال نظرها و پیشنهادهای سازنده خویش ما را یاری کنند.

گروه عرفان

پژوهشکده حکمت و دین پژوهی

مقدمه

در این مقدمه با تبیین موضوع تحقیق و ضرورت و اهمیت آن، پیشینه، هدف‌ها، روش، مسائل، فرضیه، نوآوری‌ها و ساختار تحقیق، طرحی کلی از پژوهش ترسیم می‌شود.

۱. اهمیت و ضرورت موضوع و تبیین آن

مکتب حکمی تهران، مجموعه‌ای از استادان حکمت اسلامی، به‌ویژه حکمت متعالیه و عرفان نظری، می‌باشد که از دوران قاجار تا کنون در حوزه‌های علمیه تهران، به درس و بحث در این مورد می‌پرداخته‌اند؛ البته دامنه فعالیت این افراد تا حوزه‌های علمیه قم، نجف اشرف و مشهد کشیده می‌شده است. عنوان مکتب تهران را ظاهراً نخستین بار مستشرق ارناندر، هانری کربن به کار برده است. او در کتاب تاریخ فلسفه اسلامی، پس از توصیف مکتب اصفهان، مکتب تهران را در ادامه مکتب اصفهان معرفی می‌کند. او ویژگی اصلی این دوره را تأثیر فزاینده اندیشه صدرالمتهالین می‌داند؛^۱ اما در بررسی کربن در اطلاق مکتب تهران به مجموعه‌ای از حکمای عصر قاجار بیشتر جغرافیایی است تا معرفتی؛ دلیل آنکه او سپس از مکتب‌های خراسان و مکتب

۱. هانری کربن؛ *تاریخ فلسفه اسلامی*؛ ص ۴۹۰-۴۹۱؛ البته ممکن است انتخاب واژه مکتب به جای واژه مدرسه یا حوزه منشأ پدیدآمدن این مشکل باشد.

سبزواری و مشهد سخن می‌گوید، حال آنکه میان حاجی سبزواری و دو تن از شاگردان او که به زعم کربن بنیانگذار مکتب مشهد هستند با بزرگان مکتب تهران تفاوت چندانی در اندیشه و شیوه تفلسف نمی‌توان ملاحظه کرد و همه این حکما را ذیل جریانی واحد، از نظر معرفتی، باید طبقه‌بندی نمود.

ما با تأسی از کربن و بدون آنکه وارد تحلیل در امکان اطلاق مکتب به معجمه حکمای عصر قاجاری تهران شویم، بنا داریم درباره جنبه‌های عرفانی مکتب حکمی تهران سخن بگوییم؛ بنابراین پرسش این پژوهش ذیل یکی از پرسش‌های اصلی پژوهشگران معاصر قرار می‌گیرد؛ بدین صورت که در مراکز علمی شیعه از پایان صفویه تا کنون چه مکتب‌هایی در میان علما و مجتهدان به عرفان - از جنبه‌های نظری یا عملی - توجه کرده‌اند و ویژگی‌های هر مکتب چیست؟ از آنجا که پاسخ به این پرسش به نحو جامع کاری دشوار است و از توان و ظرفیت یک پژوهش خارج، بنابراین این پژوهش بر آن است که تنها یکی از مکتب‌های این دوره را بررسی و تحلیل کند و آن مکتب حکمی تهران است که در آن به تدریس و تدقیق و تحقیق در آثار عرفای مسلمان توجه شده است.

برای رسیدن به تصویری دقیق از این دوره استادان مکتب تهران به مباحث عرفانی در این تحقیق می‌کوشیم ابتدا از حوزه تهران، به عنوان بستر شکل‌گیری مکتب تهران، توصیفی دقیق ارائه دهیم. پس از چپستی مکتب تهران، زمینه‌های فرهنگی و فکری پیدایش این مکتب، مشخصات شاخص و نقش هر یک در توسعه ابعاد عرفانی آن، سیر و سلوک باطنی و معنوی بزرگان مکتب تهران و ویژگی‌های ابعاد سلوک عرفانی در نظر آنان، آرای بزرگان مکتب تهران در عرفان نظری و عملی و ویژگی‌هایی آن، نظر بزرگان مکتب تهران درباره تصوف، نظر بزرگان مکتب تهران به حکمت، نظر بزرگان این مکتب درباره سیاست، جامعه و فرهنگ و کنش‌های آنان به حوادث تاریخی سخن بگوییم.

۲. پیشینه تحقیق

درباره مکتب تهران تحقیقات پراکنده‌ای در قالب تکننگاری یا فرهنگ‌واره‌های زندگینامه‌ای یا مجموعه مقالات به انجام رسیده است. مطالعات انجام‌شده به پرسش این پژوهش به شکل متمرکز پاسخ نداده‌اند و مجموعه آثار موجود را به دلیل ویژگی‌های پژوهشی و سبک نوشتار نمی‌توان کافی دانست؛ البته می‌توان از آنها به عنوان مواد پژوهش حاضر بهره برد. یکی از نمونه‌های مهم تاریخ حکما و عرفای متأخر تألیف استاد منوچهر صدوقی است که استادان مکتب حکمی پس از صدرا را در قالب دوره‌بندی تاریخی، معرانی و زندگی، آثار و احوال شخصیت‌های شاخص آن مانند ملاعلی نوری، آقا محمدرضا قمشه‌ای و... را گزارش می‌کند. این تحقیق ارجمند به داده‌های تاریخی درباره این بزرگان اکتفا کرده و نمی‌کوشد ویژگی‌های نگاه این بزرگان به عرفان را به صورت متمرکز بیان کند. نمونه دیگر سلسله‌ای از مقالات با عنوان «آشنایی با حوزه فاضلی رسانی تهران» از عباس طارمی است که در فصلنامه خردنامه صدرا و سپس در کتابی با عنوان شهر هزار حکیم تجميع شده است و به گردآوری اسامی حکما تهران و آثار و احوال آنان پرداخته است.

اما تکننگاری درباره احوال و آثار حکما، به تهران بسیار است؛ کتاب «زندگی‌نامه عارف الهی آقا محمدرضا قمشه‌ای (حکیم صیبا)» از خلیل بهرامی قصرچمی که به سال ۱۳۷۸ در اصفهان به همت انجمن آثار و مفاخر فرهنگی اصفهان منتشر شده است، یا کتاب «هستی‌شناسی عرفانی ارشدگار میرزا هاشم اشکوری» از علی فضلی، یا مجموعه مقالات رفعت حکمت درباره مرحوم رفیعی قزوینی، یا اندیشه‌نامه علامه شعرانی، یا شریعه شهود درباره مرحوم سیدجلال آشتیانی و... از نمونه‌های قابل ذکر است؛ همچنین است مقالاتی که درباره افکار و آرای هر یک از بزرگان حوزه تهران نوشته شده است؛ البته در بسیاری از این آثار مطالعه ابعاد عرفانی مکتب تهران دغدغه اصلی نبوده است؛ اگرچه در ضمن مباحث اطلاعی از این ابعاد ارائه شده است. کاری که در این

پژوهش به انجام رسیده، بررسی وضعیت عرفان در حوزه تهران و مکتب حکمی تهران به نحو کلی است تا خواننده را به تحلیلی کلی درباره تاریخ رویکردهای عرفانی در مکتب تهران برساند؛ کاری که در آثار موجود بدان نپرداخته‌اند.

۳. هدف تحقیق و کاربرد آن

ناگفته پیداست که هدف نهایی چنین پژوهش‌هایی، تدوین تاریخ عرفان شیعه است و این پژوهش با هدف شناخت رویکرد یکی از مهم‌ترین حوزه‌های علمی قرون اخیر شیعه به عرفان بنا دارد در مسیر تدوین تاریخ عرفان شیعه نام بر دارد. توضیح آنکه در یک نگاه اجمالی و ابتدایی می‌توان تاریخ عرفان شیعه را به ادواری چند تقسیم نمود. بی‌شک یکی از مهم‌ترین این ادوار، از صفویه آغاز می‌شود و جریان‌های اصلی آن در دوره افشاریه، زندیه، قاجاریه و حتی پس از آن ادامه می‌یابد. این دوره را از یک منظر می‌توان به دو دوره کوچک‌تر تقسیم کرد. یعنی عهد مکتب اصفهان - از صفویه تا زندیه - که شاخص‌ترین شخصیت آن صدرالمآله‌ها و سلسله شاگردان و شارحان وی هستند و دیگری که از تشکیل قاجاریه آغاز شده و تا کنون ادامه یافته است. در این دوره از سویی در میان حوزه‌های علمی تشیع دو مکتب نجف (سیدعلی شوشتری و سلسله شاگردان او) و تهران - در ادامه مکتب اصفهان - به معارف عرفانی توجه دارند و از سوی دیگر سلاسل شیعه متصوفه مانند ذهبیه، خاکساریه و به‌ویژه نعمت‌اللهیه فعالیت خود را گسترش می‌دهند. این پژوهش یکی از مکتب‌های دوره دوم از ادوار تاریخ عرفان شیعه را معرفی و بازشناسی می‌نماید؛ لذا جغرافیای موضوعی این پژوهش تاریخ عرفان شیعه از عهد قاجاریه تا کنون و بررسی ابعاد عرفانی مکتب تهران به عنوان یکی از رویکردهای عرفانی شیعه از عهد قاجاریه تا کنون است.

آنچه مایه اهمیت این پژوهش و مبین ضرورت پرداختن به آن می‌شود اولاً، نبود یک گزارش توصیفی و پردازش تحلیلی از عرفان در مکتب حکمی تهران،

ثانیاً، نبود یک تحقیق نظام‌مند تاریخی در خصوص مکتب حکمی عرفانی تهران و ثالثاً، نبود پژوهشی برای نشان‌دادن نقش مکتب تهران در گسترش عرفان شیعی است.

۴. روش تحقیق

از آنجا که این پژوهش، تحقیق در تاریخ عرفان اسلامی تلقی می‌شود، باید یادآور شد که تاریخ عرفان بر دو گونه از تحقیقات اطلاق می‌شود؛ نخست تحقیقاتی که به بررسی مراحل شکل‌گیری و توسعه اندیشه عرفانی و تطور مفاهیم و اصطلاحات می‌پردازد و به عبارت بهتر تطور عرفان را به عنوان یک نهاد فکری مطالعه می‌کند؛ دوم تحقیقاتی که به بررسی زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی شکل‌گیری و توسعه جریان‌های عرفانی و مطالعه تأثیرهای اجتماعی-سیاسی عرفان یا به عبارت بهتر به مطالعه عرفان به عنوان یک جریان اجتماعی می‌پردازد. در این پژوهش که شش فصل است هر دو حوزه از نظر دور نماند و به مکتب تهران به عنوان نهادی فکری، فرهنگی و اجتماعی از منظر تاریخی نگریسته شود.

۵. سؤالات پژوهش

- برای رسیدن به شناختی تاریخی و جامع از ابعاد فکری، علمی و کتب تهران، این پژوهش کوشیده است به پرسش‌های زیر پاسخ دهد:
- حوزه تهران، به عنوان بستر شکل‌گیری مکتب حکمی تهران، در دوران قاجار و پس از آن، چه وضعیتی داشته است؟
 - علم فقه و اصول در مقایسه با حکمت چه جایگاهی در حوزه تهران داشته است؟
 - معنویت و عرفان در حوزه تهران چه جایگاهی داشته است؟
 - آیا می‌توان از وجود یک مکتب عرفانی یا مکتب فلسفی در حوزه تهران سخن گفت؟

- زمینه‌های فرهنگی و فکری پیدایش مکتب تهران کدامند؟
- شخصیت‌های شاخص مکتب تهران کدام‌اند و چه نقشی در توسعه مکتب داشته‌اند (تاریخچه مکتب تهران)؟
- شعر عرفانی حکمای تهران چه مؤلفه‌هایی دارد؟
- نظر بزرگان مکتب تهران درباره تصوف چه بوده است؟
- نظر بزرگان این مکتب درباره سیاست، جامعه و فرهنگ چه بوده و کنش‌های آنان به حوادث تاریخی مبتنی بر چه نظریه و اندیشه‌ای بوده است؟
- آراء بزرگان مکتب تهران در عرفان نظری کدام است و چه ویژگی یا ویژگی‌ها دارد؟
- آراء حکمای تهران در عرفان عملی کدام است و چه ویژگی یا ویژگی‌ها دارد؟

ع. فرضیه یا فرضیه‌های تحلیلی

آنچه را در تهران از دوره تجار تا عصر پهلوی رخ داده است، نمی‌توان واجد فصل‌میزه‌ای در عرفان اسلامی دانست و رویکرد بزرگان این مکتب به عرفان اسلامی، تقریباً در عرفان نظری منحصر است و در عرفان نظری نیز کارشان بیشتر معطوف بر شرح و تعلیقه نوشتن آثار ابن عربی و اتباع او است. از این نظر نمی‌توان این جریان را مکتبی عرفانی دانست و می‌توان آن را یک مکتب حکمی دارای توجه به مباحث نظری عرفان خواند. برای توضیح این مدعا باید گفت مکتب در ادبیات عرفانی با معنای آن در ادبیات فلسفی تفاوت‌هایی دارد، بدین شرح که در فلسفه مکتب عبارت است از یک دستگاه معرفتی نظری کامل که در آن، وجود، انسان، خدا و جهان تبیین می‌شود؛ در صورتی که در عرفان مکتب عبارت است از یک رویکرد و شیوه تربیتی معین در حوزه معنویت و تهذیب نفوس که سאלک آن در حین اخذ معنویات و معارف از استاد آن مکتب، تمایز خود را با دیگر شیوه‌های تربیتی می‌یابد.

طبیعی است که در این معنا از مکتب معنن بودن معارف و اخذ تربیت از استاد اهمیت ویژه‌ای دارد؛ در حالی که در معنای فلسفی از مکتب، به دلیل غلبه وجه عقلی، بیشتر بر شیوه فلسفی و چارچوب‌های فکری تکیه می‌شود. با توجه به این تمایز میان معنای مکتب در فلسفه و عرفان، نمی‌توان مکتب فلسفی تهران را یک مکتب عرفانی هم دانست. به خلاف مکتب حکمی تهران آن چیزی را که در همین ادوار عمدتاً در حوزه علمیه نجف جریان داشته و شخصیت‌هایی شاخص مانند سیدعلی شوشتری، آخوند ملا حسینقلی همدانی، شیخ محمد بهاری، میرزا جواد ملک‌تبریزی، سیداحمد کربلایی و سیدعلی قاضی و شاعران پرچم‌داران آنند، می‌توان یک مکتب عرفانی تلقی کرد؛ زیرا در این جریان یک روح تربیتی خاص در چند نسل سینه به سینه منتقل می‌شود و افراد متصل به این طریقه دارای رویکردی مشابه در مسائل تربیتی و معنوی هستند.

۷. نوآوری‌های تحقیق

- بررسی ابعاد معنوی حوزه تهران با معرفی و دسته‌بندی رجال معنوی آن؛
- بحث درباره برخی از مختصات شهر عرفانی بزرگان مکتب تهران؛
- تبیین دیدگاه‌های بزرگان مکتب تهران در ره‌تمووف؛
- تبیین رویکردهای سیاسی-اجتماعی بزرگان مکتب تهران؛
- بررسی اختلاف‌های اصلی حکمای تهران در عرفان نظری در دو مبحث وجودشناسی و ولایت؛
- تبیین نمونه‌هایی از آرای حکمای تهران در عرفان عملی با روش تطبیقی و فطرت مرحوم شاه‌آبادی.

۸. ساختار تحقیق

این تحقیق در سه فصل اصلی سامان یافته است. پیش از آغاز فصول در درآمد پژوهش درباره دو موضوع سخن گفته شده

است: نخست حوزه تهران، جایگاه آن در جامعه علمی شیعه و وضعیت فقاہت در این حوزه و سپس نسبت حکمت، معنویت و عرفان در اسلام. هدف از این درآمد کوتاه تصویر وضعیت حوزه تهران به عنوان بستر شکل‌گیری مکتب تهران و نیز نشان‌دادن پیوند عمیق حکمت و عرفان در اسلام و قرآن بوده است.

در فصل اول به معنویت، به عنوان یکی از ویژگی‌های اصلی حوزه تهران پرداخته‌ایم و رجال معنوی حوزه تهران را معرفی کرده‌ایم.

در فصل دوم که ابعاد عرفانی مکتب حکمی تهران نام نهاده شده است، ابتدا زمینه‌های تاریخی توجه به عرفانیات را در حکمای مسلمان بررسی و سپس تاریخ مکتب حکمی تهران را با تمرکز بر حکمایی که رویکرد عرفانی داشته‌اند، تدوین و پس از آن چهار موضوع عمده را، یعنی رویکرد حکمای تهران به میراث روایی، نام بیت، حکمای تهران و شعر عرفانی فارسی، رویکرد حکما و عرفای حوزه تهران به تصوف و رویکردهای سیاسی-اجتماعی حکمای تهران بررسی کرده‌ایم.

در فصل سوم وارد آرای حکمای تهران در عرفان نظری و عملی شده‌ایم؛ در هر قسمت، زمینه‌های مشترک و متمایز از اختلاف‌های مبنایی را بیان کرده‌ایم.

در بخش یافته‌های پژوهش نیز کوشیده‌ایم به پرسش‌های تحقیق پاسخ بگوییم.

محمود شیخ